

VAR OLMAK YA DA YOK OLMAK: ANADOLU BİZANS KENTLERİNDE DÖNÜŞÜM SÜRECİ¹

Arif Mısırlı*, H. Burcu Özgüven**

*Trakya Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi

**Trakya Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Prof. Dr.

arifmisirli@gmail.com, bozguven@hotmail.com

Bizans kentleşme tarihi imparatorluğun sosyal ve ekonomik tarihinin önemli bileşenlerinden biridir. Anadolu-Bizans kentinin fiziki gelişim süreci durağan ve gelişmiş dönemleri, yer yer değişkenlik gösteren yapısıyla yaklaşık bin yıllık zaman dilimini kapsar. Bildirinin amacı Anadolu-Bizans kentinde mekânsal süreklilik sürecini ve çeşitli zaman dilimleri içinde kentsel dokunun yeniden üretiminin analiz edilmesi ile Bizans Anadolu'sunda kentsel değişimin karakterini sorgulamaktır. Çalışmanın ana kaynağını arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılmış veriler oluşturmaktadır. İnceleme kapsamında Anadolu'nun batı ve güneybatısında yer alan Ephesos, Miletos, Pergamon, Menderes Magnesiası, İasos, Sardes, Ksanthos, Priene, Side ve Sagalassos gibi antik kentlerin savunma sisteminin süreç içindeki dönüşümleri ele alınmıştır.

Bizans kentine yönelik araştırmalar incelendiğinde kentleşme tarihi süresince mekânsal süreklilik sorunsalına ilişkin bazı farklı görüş ve bilgiler olduğu anlaşılmaktadır. Piskoposluk listelerinden yola çıkılarak, Bizans kentlerinin kentsel işlevlerini sürdürdüğü belirtildiği gibi (Ostrogorsky, 1959), nümismatik verilerine dayanarak Orta Bizans Çağı'nda kentsel ekonominin, dolayısıyla kentsel yaşamın çöktüğü öne sürülmektedir (Každan, 1954). Diğer yandan, kentlerin kademeli olarak terkedildiği, nüfusun kırsal bir bölgeye taşındığı, böylece kentlerin kasta olarak ayakta kaldığı da ifade edilmektedir (Foss, 1977a; Mango, 2016). Bu çalışmada güncel arkeolojik verilerin kent morfolojisi kapsamında mekânsal değerlendirilmesi ve yorumlanmasıyla kentsel sürekliliğe dair çıkarımlar yapılmaktadır.

Bizans Dönemi boyunca yerleşim yerlerindeki en dikkat çekici yapı tahkimatlarıdır. Anadolu'daki birçok Erken Bizans Dönemi kent suru temsili bir karakter taşımaktadır. Roma Dönemi'nin sona ermesiyle dini ve kültürel anlamda köklü değişiklik sürecine giren kentlerde, kültürel ve düşünsel dönüşümün mekâna yansıdığı görülmektedir. 7. yüzyıl ile birlikte ise kentsel işlevlerin parçalandığı ve kentin gerektiğinde küçülerek periferik alanlara kaydığı hatta terk edildiği belirlenmektedir.

Herakleios Dönemi'nde (610-641) Bizans ordu ve idare sisteminin temelden değişikliğe uğrayarak thema düzeninin organize edilmesi, yeni bir eyalet teşkilatını ve askeri yapının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bizans Devleti'nin bu dönemdeki eylemleri, birçok kenti terk edilmekten kurtarmış ve onları Sasaniler ve Araplar tarafından imha edilmesine karşı savunma odaklı bir yaklaşım geliştirerek korumuştur. Aynı zamanda, bu eylemler ve devlet aygıtının varlığı, çoğu eyaletteki kentlerin karakterini ve işlevini değiştirmiştir. Kentler, büyük ölçekli bir yerleşimden

küçük ölçekli bir yerleşime evrilmiş ve bu dönemde kentleri küçülten yeni surların yapımının görülmesi yanı sıra mevcut surların onarımı yönünde inşa faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.

7. yüzyılın ardından ikinci bir kırılma noktası da 11.-12. yüzyılda, Türk akınlarının Anadolu'yu etkisi altına almasıyla başlamış ve Türk fetihlerine karşı yeniden savunma odaklı bir evre gelişmiştir. Türklerin bölgeye gelmesi, halkı bir kez daha surların arkasına sığınmaya zorlamış ve Bizans yerleşim faaliyetlerinin odak noktası müstahkem alanlar olmuştur.

Bulgular ışığında, Bizans çağı boyunca kentsel çeperin gereksinime uygun olarak dönüşüm geçirdiği görülmekle birlikte, Bizans kentinin belirli etkenlere ve sorunlara karşı cevap verme kabiliyeti geliştirerek ayakta kalabilmeyi sürdürmüş olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Bizans kenti, batı anadolu, kent morfolojisi, kentsel dönüşüm, savunma duvarları

Giriş

Bizans İmparatorluğu, hem kendinden önceki mirasa sahip çıkmış hem de yeni inşa çalışmaları gerçekleştirerek kendine özgü gelişim çizgisi göstermiştir. Bu inşaların başında savunma işlevine yönelik faaliyetler gelmektedir. Savunma yapıları hem kentleri saldırılara karşı korumak hem de kentin güç ve zenginliğini sembolik olarak göstermek adına inşa edilmiştir. Bu kapsamda 3. yüzyıldan-13. yüzyıla kadar ilerleyen süreç içinde, kentlerde savunma işlevine yönelik inşa edilmiş kent surlarının kentin biçimlenmesindeki rolü incelenmiştir.

Bu çalışmanın amacı Anadolu-Bizans kentinde mekânsal süreklilik sürecini irdelemek ve çeşitli zaman dilimleri içinde kentsel dokunun yeniden üretimini analiz etmek; böylece Bizans Anadolu'sunda kentsel değişimin karakterini sorgulamaktır. Çalışmanın ana kaynağını arkeolojik kazılar sonucu elde edilen veriler oluşturmaktadır. Anadolu'nun batı ve güneybatısında gelişimi tanımlanan on dokuz kentsel örnek incelenmiş, savunma sisteminin süreç içindeki dönüşümleri ele alınmıştır.

Bizans Kentinin Süreklilik Sorunsalı

Bizans kentine yönelik araştırmalar incelendiğinde kentleşme tarihi süresince mekânsal süreklilik sorunsalına ilişkin farklı görüşler olduğu anlaşılmaktadır. Každan, nümismatik kanıtlara dayanarak Orta Bizans Çağı'nda kentsel ekonominin, dolayısıyla kentsel yaşamın çöktüğünü öne sürmektedir (Každan, 1954). Karşıt bir görüş olarak Ostrogorsky, piskoposluk listelerini tarihi kaynak olarak ele alarak Bizans kentinin işlevini sürdürdüğünü ya da varlığını koruduğunu ileri sürmektedir (Ostrogorsky, 1959). Bizans'ta İmparatorluk tarafından kurulan kentsel yapılar korunmuş, eski siyasi ve kültürel gelenekler yaşatılmış, buna karşın, devlet Roma İmparatorluğu'nun "tüm derin krizlerinden geçerek" antik mirasın büyük bir kısmını terk etmek pahasına kentsel yıkımın üstesinden gelmiştir (Ostrogorsky, 1959, 47). Bir diğer araştırmacı, Whittow, nümismatik malzemeye dayanarak 'kentsel çöküş' kuramına karşı iki argüman sunar: Bunlardan birincisi, kentsel merkezlerin kastraya taşınması nedeniyle kırsal alanda daha fazla bakır

paranın bulunmasıdır. İkincisi ise işlemlerin çoğunun belki de kredi üzerinden ödenmesi ve madeni paralar mevcut olduğunda nakit ödemelerin büyük miktarda yapılmasının sağlanmasıdır. Antik kent yerleşimlerinin, “*sikke aramak için yanlış yerler*” olduğunu belirten Whittow kentlerin “*zayıflamış, kırsallaşmış*” ya da “*diğer bölgelere taşınmış*” olduğu sonucuna varır (Whittow, 2003).

Diğer yandan arkeolojik verilerden yola çıkan birçok araştırmacı kentlerin kademeli olarak terkedildiğini, nüfusun kırsal bölgeye taşındığını, böylece kentlerin kasta ölçüğünde ayakta kaldığını ifade etmektedir (Kirsten, 1958; Foss, 1977a; Saradi-Mendelovici, 1988; Brandes, 1999; Bouras, 2002 ve Mango, 2016). Bu çalışmada tarihi veriler kapsamında öne sürülen, kentsel araziye yönelik dönüşüm teorileri, surların konumuna ilişkin mekânsal analiz üzerinden sorgulanmaktadır.

Çalışma dahilinde Ephesos, Miletos, Pergamon, Menderes Magnesiası, İasos, Sardes, Ksanthos, Priene, Side, Kaunos, Sagalassos, Ankyra, Aphrodisias, Aizanoi, Hierapolis, Laodikeia, Patara, Amorium ve Nikaia kentleri incelenmiştir. Ele alınan kentlerin seçim nedenleri, köklü tarihsel geçmişleri, üretken ve yoğun yerleşim göstermeleri ve inşa faaliyetlerinin fazlalığı olarak sıralanabilir.

Bizans Kentinin Savunma İşlevi

Çalışmada imparatorluğun savunma konusundaki tarihsel kırılma noktaları, dönemler arasındaki dönüşümleri ve farklılıkları ifade etmek açısından yararlı olacaktır. Kronolojik kırılma noktaları, barbar akınlarına karşı önlemler (3.-4. yüzyıllar), görece refah dönemi (4. yüzyıl sonları-5. yüzyıl başları), Sasani ve Arap tehditlerine karşı önlemler (7.-8. yüzyıllar) ve Türk akınlarına karşı alınan önlemler (11.-13. yüzyıllar) şeklinde özetlenebilir.

Barbar İstilalarına Karşı Alınan Önlemler (3.-4. Yüzyıllar)

Anadolu 3. yüzyılın sonlarından itibaren devamlı bir “*düşüş*” göstermiş, Got istilalarına karşı önlemler alınmaya başlanmıştır. Örneğin Pergamon’da henüz arkeolojik olarak doğrulanmamış olsa da, muhtemelen 262 yılında Got istilasası ile bağlantılı olarak yeni surların inşası öne çıkmaktadır (Otten, 2017, 226). Aynı şekilde Geç Antik ve Erken Bizans Dönemi’nde Ankyra’nın etrafını saran surlar, muhtemelen barbar tehdidinin ardından 3. yüzyılın ortalarından sonra ortaya çıkmıştır (Foss, 1977b, 62). Nikaia’nın surların da 3. yüzyılın ana evresinin büyüklüğü, kalitesi ve teknolojisi dikkate değerdir. 258 yılında Got saldırıları sonrasında surlar onarılmış ve yeni kapılar eklenmiştir (Foss, 2004). Sardes’te ise 3. yüzyılın ortalarındaki Got istilalardan sonra, savunma duvarının hızlı bir şekilde inşa edilmiş olduğu başka bir Got grubun 398’de Sardes’i yağmalayamaması nedeniyle ortaya çıkmıştır. Sardes’in mevcut kent surları büyük olasılıkla 4. yüzyılın sonlarına dayandırılmıştır (Van Zanten, Thomas & Hanfmann, 1975, 36). Barbar tehdidi üzerine Geç Roma Dönemi’nde inşa edilen surlar, daha sonra Bizans Dönemi’nde aynı güzergahı izleyerek yeniden inşa edilmiştir.

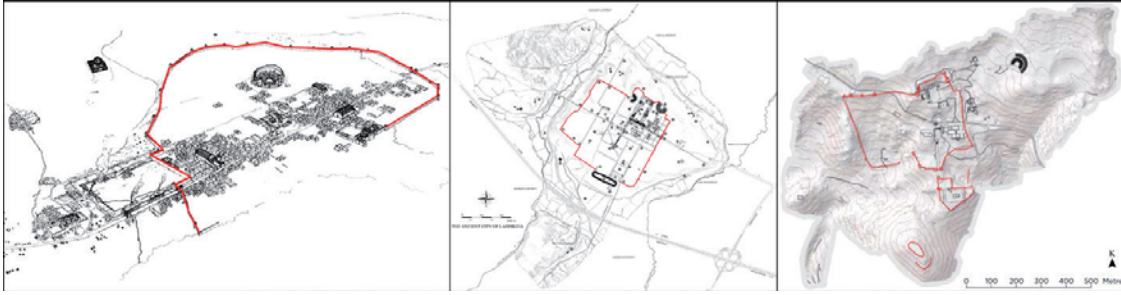
Görece Refah Dönemi (4. Yüzyıl Sonları-5. Yüzyıl Başları)

Foss & Winfield (1986, 129), Anadolu'nun "Bizans Tahkimatları" konusundaki temel çalışmasında 4 ile 6. yüzyıllar arasında neredeyse hiç sur inşa edilmediğini veya surların özgün durumuyla tamir edildiğini varsaymıştır. Devam eden barış nedeniyle savunma yapısı inşa etmek için "bir neden bulunmadığı" belirtilmiştir. Ancak son yıllarda yapılan arkeolojik çalışmalar, birçok yerde kent surlarının, özellikle Anadolu antik kent sisteminin son çağının yaşandığı Bizans barış döneminde inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Aphrodisias kent duvarının inşası bu döneme rastlamaktadır. Taş blokların düzenle yerleştirilmiş olması, duvarın acele yapılmadığının göstergesi olarak kabul edilmiştir. Kısıtlı kaynağa sahip 3. yüzyıldan farklı olarak, göreceli barış ve refah zamanında kentsel surlar merkezi hükümet tarafından 4. yüzyılın ortalarından sonlarına (350-360) kadar devam eden dönemde inşa edilmiştir. Kronolojik bağlam, duvarın, "*bir barbar istilasının soyut korkusundan ziyade, mutlak emperyal gücün simgesi*" olarak tasarlandığını öne sürmektedir (De Staebler, 2008, 285-286).

Anadolu'daki birçok Erken Bizans Dönemi kent suru temsili bir karakter taşır; özellikle kapılar, çifte kuleler, dekoratif duvar işçiliği, mimari heykel ve bezemeli rölyefler ile kendini gösterir. Sur hatlarının kapsadığı alan geniş olmasına karşılık, sur yapısı çok kuvvetli değildir. Bu çeşit tahkimatlar 5. yüzyılın başlarında inşa edilmişlerdir (Niewöhner, 2010, 260). Örneğin Hierapolis varlık sürecinin önemli bir bölümünde savunma sistemine sahip olmayan bir şehirdir. Kent 4. yüzyıl sonu ile 5. yüzyıl başında surla çevrilmiştir. Ticaret Agorasını dışlayan Hierapolis'in "görmekli" surları Helenistik şehri çevrelemektedir. Bu surlar 7. yüzyılın ilk yarısında deprem nedeniyle tahrip oluncaya kadar işlevini sürdürür (Arthur, 2006, 42-43).

Diğer bir örneği Laodikeia kenti oluşturur. 395-396'da alınan karar üzerine Laodikeia kentinin etrafı Roma yapılarına ait bloklar kullanılarak surlarla çevrilmiştir. Savunmayı kolaylaştırmak ve inşa süresini kısaltmak için olsa gerek, Helenistik ve Roma yerleşimlerinin bir kısmı bu surların dışında kalmıştır. Kent dışında kalan dini ve sivil yapıların kullanımının devam etmesinin yanı sıra seramik buluntular, sur dışında kalan alanların bundan sonra da işlevsel olarak sürdürüldüğünün göstergesidir (Şimşek, 2007, 83-84).

Sagalassos savunma fonksiyonuna bakıldığında ise 5. yüzyılın başında, Theodosios Hanedanı tarafından yeni kent surlarının inşa edilmiş olduğu görülür (Poblome vd., 2017, 302). Kent duvarları, Sagalassos yerleşim alanının sadece üçte birini kuşatır. Bu duvarlar yer yer Helenistik savunma duvarının izini takip eder (Şekil 1). Genelde iyi bir işçilikle yapılmış olan yeni kent duvarları, dönemin politikaları ile ilgili olarak büyük ölçekli bir inşaat projesi olarak görülebilir. Kent duvarları savunmadan çok, kentin 5. yüzyıl başlarındaki "*gücü ve gururunu temsilen*" inşa edilmiştir (Waelkens, 2011, 42).

Şekil 1. Hierapolis, Laodikeia ve Sagalassos kent duvarları (Arthur, 2006, 15; Şimşek, 2017, 29 ve Waelkens, 2011, 42 üzerinden düzenlenmiştir.)

3.yüzyılda Side kenti ise siyasi istikrarsızlık dönemi yaşamıştır. Kapsamlı onarımlara tabi tutulan kara ve deniz surlarındaki önemli değişikliklerin bu dönemdeki siyasi sorunlar ile bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır (Piesker, 2017, 296).

Amorium'da İmparator Zenon'un (474-491) muhtemelen 470 ve 480'lerdeki iç savaşlar esnasında şehrin stratejik öneminin farkına varmasının ardından (Lightfoot & Lightfoot, 2007, 46), hükümdarlığı döneminde aşağı şehir surlarının yapılmış olduğu belirtilir (Lightfoot, 1994, 17).

Sasani ve Arap Tehditlerine Karşı Önlemler (7.-8. Yüzyıllar)

Geç Antik Çağ'dan Orta Çağ'a geçerken Bizans askeri ve idari düzeninin temelinden değişikliğe uğratılması ile Herakleios Dönemi'nde (610-641) thema düzeni üzerinden yeni bir eyalet teşkilatı ve askeri yapı ortaya çıkmıştır. Eyalet nüfusunun etnik yapısı değişmiş, imparatorluğun kültürel hayatı tüm alanlarda yeni bir kimliğe bürünmüştür (Ostrogorsky, 1971, 3). Bizans Devleti'nin 7. yüzyıldaki savunma odaklı önlemleri, Sasani ve Arap akınlarına karşı kentlerin korunmasına yöneliktir. Bu dönemde, merkezi devlet aygıtının varlığı, çoğu eyaletteki kentsel arazi kullanımını ve yerleşimlerdeki işlevi değiştirmiştir. Kentsel arazi yüzeyi, eskisine göre dar kapsamlı bir yerleşime dönüşmüştür.

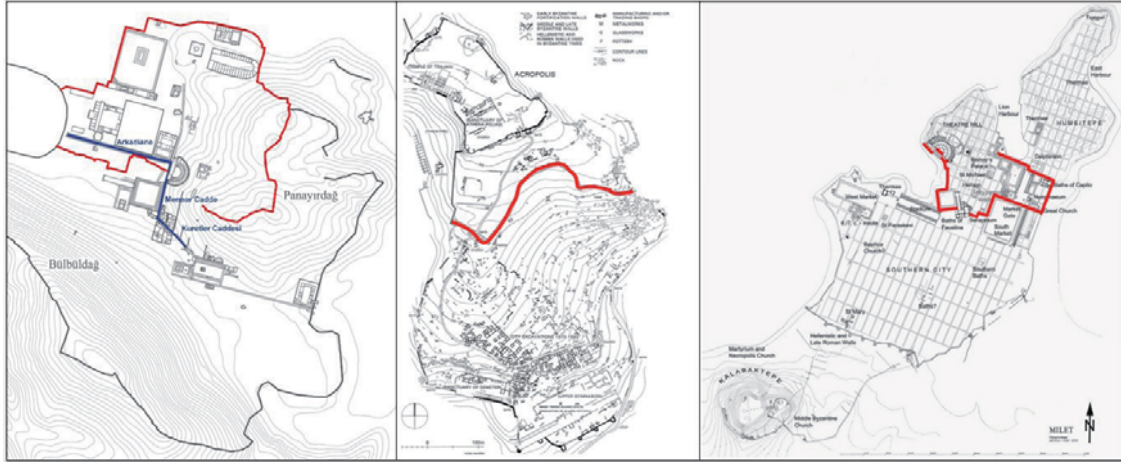
Sasani ve Arap tehditlere yönelik olarak bu dönem savunma önlemleri sağlam nitelikli kentsel tahkimatların inşa edilmesine neden olur. Bu kapsamda Patara, Miletos, Ephesos, Pergamon, Amorium, Sardes, Side, Menderes Magnesiası, Ksanthos, Priene, Ankyra, Kaunos, Sagalassos, İasos ve Nikaia gibi kentlerde sur inşa faaliyetleri ve onarımlar görülür (Şekil 2). Kentlerde büyük ölçüde küçülme meydana gelir. Tablo 1'de kentlerdeki sur inşa ve onarım tarihleri ile kentlerin sur inşaları sonrasındaki durumları açıklanmıştır.

Selçuklu Akınlarına Karşı Alınan Önlemler (11.-13. Yüzyıllar)

11. yüzyıl itibariyle Selçuklular Bizans İmparatorluğu için tehdit oluşturmaya başlar. IV. Romanos Diogenis (1068-71) akın ve baskın dalgasını durdurmak amacıyla siyasi ve askeri girişimlere başvurur; ancak 1071'de Doğu Anadolu'daki Manzikert (Malazgirt) Muharebesi'nde yenilgiye uğrar. Bu tarihin ardından Selçuklu Türkleri Orta Anadolu'ya kadar girer. 1176'da İkonion yakınındaki Mir-

Tablo 1. Sasani ve Arap tehditlerine karşı alınan önlemler

Kent	Sur İnşa Tarihi	Açıklama
Patara	6. yüzyıl	Sur, liman körfezinin yanındaki kent merkezini tahkim etmiştir. Kent Bazilikası sur dışında bırakılmıştır (Işık, 2011, 23).
Ephesos	7.- 8. yüzyıl	Kent duvarlarının inşası ile kentin yapılı bölgesinde yaklaşık yarısı kadar küçülme meydana gelmiştir (Foss, 1977a, 474).
Miletos	7. yüzyıl	Bizans kent suru antik şehir merkezini çevrelemekte olup sivil merkeze odaklanmıştır (Niewöhner, 2017, 259-260).
Pergamon	II. Konstans Dönemi (641-668)	Sur, kentin büyük bir bölümünü dışarıda bırakarak akropolis zirvesini kuşatmıştır (Otten, 2010, 816).
Amorium Yukarı Kent	7. yüzyıl	Surların 640'larda Suriye'den geri çekilen askerlerin karargahı olarak kentin üstlendiği yeni görev sonucu ortaya çıkmış olabileceği ifade edilmiştir. Askeri birliklerin savunması daha kolay olacağı düşünülen Yukarı Kent'te emniyetli bir üs kurmuş olabileceği belirtilmiştir (Lightfoot & Lightfoot, 2007, 144-148).
Sardes	II. Konstans Dönemi (641-668)	Kent Sasani saldırıları sonrasında antik yerleşimin üzerine yayılmış küçük yerleşim birimleri ile güçlü bir tepenin tahkimatına sahip olacak şekilde küçülmüştür (Foss & Scott, 2002, 615). Kale Orta Çağ Sardes'in merkezi haline gelmiş ve büyük bir yerleşim alanı barındırmıştır (Foss, 1976, 57-59).
Side	7. yüzyıl ²	Kentin Helenistik Dönem'den başlayarak Bizans Dönemi'ne kadar tüm yarımada'yı kapladığı varsayılırken, Bizans Dönemi'nde iç şehir surları tarafından eski büyüklüğünün yarısına indirgenmiştir (Piesker, 2017, 296).
Menderes Magnesiası	7. yüzyıl (620-630)	Sur, Artemis Kutsal Alanı'nın kuzeyini ve batısını çevreleyerek kent bu sur içine çekilmiştir (Bingöl, 2007, 130).
Ksanthos	II. Konstans Dönemi (641-668)	Kentin Lykia Akropolü koruma altına almıştır (des Courtils, 2003, 65). Arap akınlarına karşı, Roma Dönemi'nden beri kullanılmayan surlar onarılmıştır (Foss, 1994, 11).
Priene	7. yüzyıl	Akropolün Helenistik surlarının özensiz bir şekilde yeniden inşası gerçekleştirilmiştir (Fildhuth, 2017, 252).
Ankyra	7. yüzyıl ³ 9. yüzyıl ⁴	Kent, genişleyen bir metropolden, tepedeki ağır surlarla çevrili kaleye büyük bir dönüşüm yaşamıştır (Foss, 1977b, 71).
Kaunos	7. yüzyıl	Kentin akropolisindeki eski surların üzerlerine inşa edilen savunma duvarları ile kentin ikinci akropolisi olan Küçük Kale'nin kuzey eteğindeki limana paralel duvarlar kentin dış tehditlere karşı alınmış önlemlerdir (Öğün & Işık, 2001, 26).
Sagalassos	7. yüzyıl	Aşağı kentteki imparatorluk sütunlu caddesinin güney kesiminde bir savunma duvarı inşa edilmiştir. Duvar, kuzeye doğru çıkıntı yapan iki adet dikdörtgen kuleyle kuşatılmıştır. 7. yüzyılda caddeyi kesecek şekilde inşa edilmiş duvar, 5. yüzyılın sonundan itibaren oluşmaya başlamış Hadrianus ve Antoninus Pius Tapınağı tepesindeki yerleşimi kuzeyden gelen saldırılara karşı korumak için yapılmıştır (Waelkens, 2009, 429-430).
İasos	7. yüzyıl	Kent surlarının bazı kapıları kapatılarak güçlendirilmiştir (Baldoni vd., 2004, 58-59).
Nikaia	8. yüzyıl 9. yüzyıl	8. yüzyılda Arap akınları sırasında kuşatılan ve büyük zarar gören kent surları, özellikle İstanbul Kapısı ve çevresi III. Leon Dönemi'nde (717-741) büyük bir onarım görmüştür. Sur beden duvarları yükseltilmiş, seyirdim yolları güçlendirilmiş ve ek kuleler ile bir yenileme başlatılmıştır (Foss, 2004). III. Mikhail Dönemi'nde (842-867) 857/858 tarihlerinde mevcut kulelerin arasına yeni kuleler eklenmiş ve surlar yükseltilerek tahkimat güçlendirilmiştir (Foss, 2004).

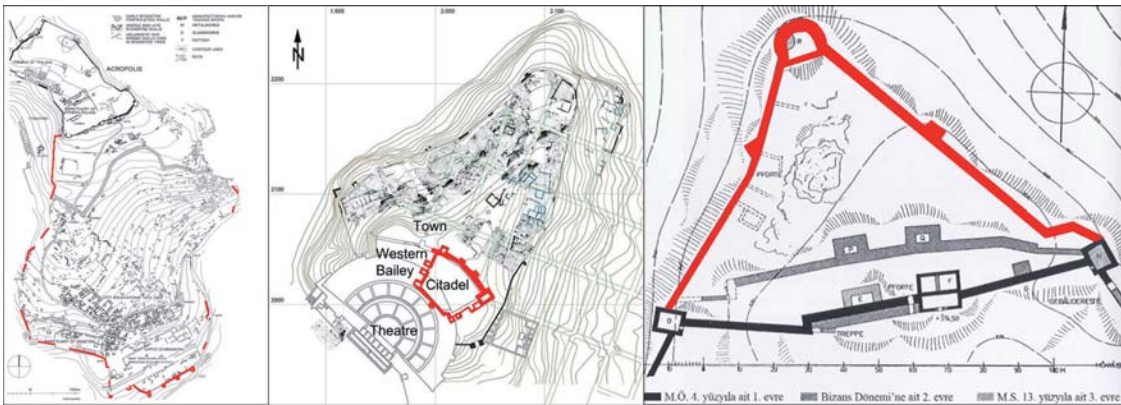

Şekil 2. 7. yüzyıl Ephesos, Pergamon ve Miletos kent duvarları (Ladstätter, 2012, 38; Rheidt, 2002, Şekil 2 ve Niewöhner, 2017, 256 üzerinden düzenlenmiştir.)

yakefalon Savaşı sonrasında Orta Anadolu'nun Türkleşme süreci başlar (Haldon, 2007, 186-187). Selçukluların Anadolu'ya gelişinin ardından kتلere yönelik bir dizi önlemler alınır. Selçuklu ilerleme sürecine yönelik olarak, İasos, Pergamon, Miletos, Priene, Patara, Aizanoi, Nikaia, Sagalassos gibi kentlerde sur inşa faaliyetleri ve onarımlar tespit edilir (Şekil 3). Tablo 2'de kentlerdeki sur inşa ve onarım tarihleri ile kentlerin sur inşaları sonrasındaki durumları açıklanmıştır.

Değerlendirme

Bizans Dönemi boyunca yerleşim yerlerindeki tahkimatlar en dikkat çekici yapılar arasındadır. Anadolu'daki birçok Erken Bizans Dönemi kent suru temsili bir karakter taşımaktadır. İmparatorluk boyunca özellikle 4. yüzyılın sonlarında İmparator I. Theodosius'un (379-395) tüm Roma kentlerine kendi güvenliklerini sağlamaları emrini vermesi tahkimat inşasının başlangıcı sayılabilir. Surlar geniş

Şekil 3. Pergamon ve Miletos (Tiyatro Tepesi) ve Priene akropolis kent duvarları (Rheidt, 2002, Şekil 2; Niewöhner, 2017, 262 ve Rumscheid, 2000, 220 üzerinden düzenlenmiştir.)

Tablo 2. Selçuklu akınlara karşı alınan önlemler

Kent	Sur İnşa Tarihi	Açıklama
İasos	12.-13. yüzyıl	Denizden gelecek saldırıları önlemek adına kıyı savunma düzenlemeleri gerçekleştirilmiştir. Kentin üzerinde bulunduğu adanın düz bir bölümünü kuşatan tahkimatlar ve batı liman girişini kontrol eden bir kule inşa edilmiştir (Baldoni vd., 2004, 60-61).
İasos	11. yüzyıl ⁵	Kentin bir diğer tahkimatı kıstak üzerinde yer almakta olup kalenin çevre duvarları, agoranın kuzeybatı köşesinin üzerinden geçmekte ve erken dönem kent duvarlarını takip etmektedir (Baldoni vd., 2004, 43).
Pergamon	12. yüzyıl	Manuel Komnenos (1143-1180) döneminde akropolün eteğindeki aşağı kent, bölgenin Türklere karşı savunma alanlarının yeniden düzenlenmesinin bir parçası olarak, 3. yüzyılın sur izlerini takip eden surlarla çevrelenmiştir (Foss, 1977a, 480; Otten, 2014, 177).
Pergamon	13. yüzyıl	Olasılıkla III. İoannes Dukas Vatatzes'in (1222-1254) son zamanlarında, sadece Yukarı Kale'nin ortalarına denk gelen bölgede kısmen tespit edilebilen savunma duvarları inşa edilmiştir (Otten, 2014, 177).
Miletos	11. yüzyıl	Kastron ton Palation adı altında Tiyatro Tepesi, çevresi boyunca bir surla takviye edilmiştir (Niewöhner, 2016, 67).
Priene	11. yüzyılın sonları ya da 12. yüzyıl ile 13. yüzyıllar	Antik Dönem'e tarihlenen kuzey duvarın önüne, ikinci bir duvar yapılmıştır. Ayrıca, güneyde eski köşe kulelere bağlanan ve kuzeyinde dairesel kule ile biten üçgen şeklinde bir dış istihkam yapısı ilave edilmiştir. Kentin Helenistik Dönemi'ne ait alt şehir surları da, akropolis surlarının daha sonraki eklemeleriyle aynı yapı teknikleriyle yeniden inşa edilmiştir (Fildhuth, 2017, 252-253).
Patara	12. yüzyıl	Kent, limanın güneyindeki düzlüğü kuşatan kalın bir surla kendi içine kapanmış bir Orta Çağ liman yerleşimine dönüşmüştür (Işık, 1995, 281).
Aizanoi	11. yüzyıl	Tapınak Kilisesi çevresindeki eski temenos alanı kulelerle güçlendirilmiş bir yerleşime dönüşmüştür (Stroth, 2017, 327-330).
Nikaia	13. yüzyıl	İoannes Vatatzes Dönemi'nde (1222-1254) surlarda kapsamlı bir değişim yapılmış, mevcut surların önüne ikinci bir sur inşa edilmiş ve onun önüne bir hendek açılmıştır (Foss, 2004). II. Andronikos (1282-1328), 1290 yılında bazı kulelere ek takviye yaptırmıştır (Foss & Winfield, 1986, 103).
Sagalassos	11-12. yüzyıl	10.-11. yüzyıllarda İskender Tepesi'nde yeni inşa edilmiş bir bazilikanın etrafında gelişen bir yerleşim ardından 11.-12. yüzyılda Orta Bizans kalesine dönüştürülmüştür (Waelkens, 2009, 431).

bir alanı çevrelemiş olsa da Helenistik Dönem kentinin bazı binaları bu dönemde kent dışında bırakılmıştır.

7.-8. yüzyıldaki dönüşümler Bizans kentleri için asıl kırılma noktasını oluşturur. Anadolu'nun Sasani ve Arap akınlara uğraması sonucu birçok kentte savunmaya dönük önlemler alındığı görülmektedir. Ephesos, Miletos, Pergamon, Menderes Magnesiası, İasos, Sardes, Ksanthos, Kaunos, Priene, Side, Kaunos, Sagalassos, Amorium (Yukarı Kent), Ankyra ve Nikaia'da kentsel araziye daraltan yeni surların inşasının yanında mevcut surların onarımı yönünde inşa faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Bu dönem kent surları daha az gösterişlidir ve kentsel alan o kadar sınırlı tutulmuştur ki antik kent bölgesinin büyük bölümü dışta kalmaktadır.

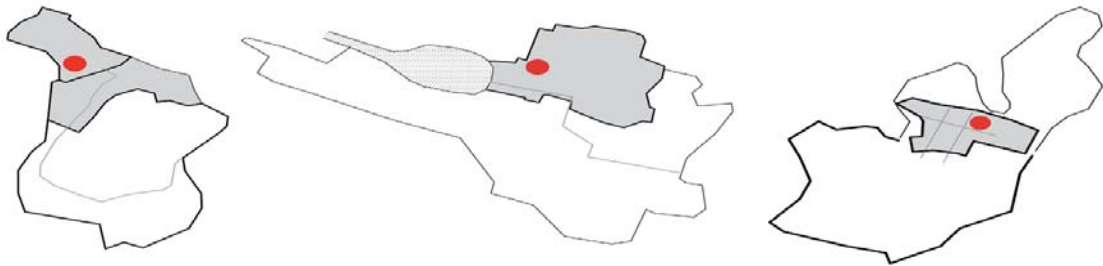
Bir önceki dönem ile karşılaştırıldığında daha kalın ve sağlam olan bu tür tahkimatlar belirgin biçimde savunma özelliğine sahiptir.

Ephesos, Miletos, Pergamon, Menderes Magnesiası, Side'de kentsel alanı giderek sınırlayan surlar inşa edilmiştir. Ephesos, Miletos, Pergamon gibi kentlerde kentsel alanı sınırlayan surlar kentin en önemli yapılardan biri olan piskoposluk saraylarını sur içinde bırakacak şekilde kurgulanmıştır (Şekil 4). İasos ve Ksanthos surları antik surların izlerini takip edecek şekilde yapılmıştır. Buna karşın, Sardes, Priene, Kaunos ve Amorium'da ise savunma sistemi akropollerde geliştirilmiştir. Bu dönemde kentsel yerleşim alanları, 'yer değiştirme' teorisini destekler biçimde, önceki ve eski yerleşim alanlarının yakınlarındaki güvenli, yüksek tepelere çekilmiş, yerleşimler surlarla çevrelenmiş kastronlara dönüşmüştür.

7. yüzyılın ardından bir diğer kırılma noktası da 11.-12. yüzyılda, Selçuklu akınlarının Anadolu'yu etkisi altına almasıyla başlar. İasos, Miletos, Aizanoi, Sagalassos, Pergamon, Priene, Patara kent surlarında akınların izleri görülür. Bu doğrultuda Türklerin Anadolu'yu 11. yüzyılın sonlarından itibaren ele geçirmeye başladıkları zaman, geniş çapta savunma yapılanmasının gerçekleştirildiği söylenebilir.

Erken Bizans Dönemi'nin ardından Pergamon ve Priene'de kentsel araziler darılırken, korunan kent sınırlarının 11. yüzyıldan sonra genişlemesi dikkat çekicidir. 7.-11. yüzyıl dönemi ile karşılaştırıldığında, bu durum kentlerdeki nüfus artışına işaret etmekle beraber, Erken Bizans Dönemi'ndeki yerleşim yoğunluğuna ulaşmış olabileceğini de gösterir.

Nikaia özel bir konumdadır. Laskaris hanedanının tahta geçtiği, dördüncü haçlı seferi sonrası dönemde, imparatorluk başkenti konumuna gelen kentte yeni eserler inşa edilmiştir. Kentte 13. yüzyılda mevcut surların önüne ikinci bir sur inşa edilerek önüne bir hendek açılır. Ayrıca bazı kulelere de savunmaya yönelik ekler yapılır. Bu yapım yöntemi ile Nikaia tahkimatı ufak ölçüde Konstantinopolis surlarının bir benzeri olarak tanımlanmaktadır.

Şekil 4. Pergamon, Ephesos ve Miletos kentlerindeki piskoposluk saraylarının konumu⁶

Sonuç

Sonuç olarak, savunma amaçlı dönüşüm Bizans'taki askeri ve siyasi etmenlerle yakından ilişkilidir. Merkezi Bizans ordusunun giderek bölgesel bir nitelik alması kent savunmasında surların yeniden inşa edilmesinde rol oynamıştır. 4.-7. yüzyıllar boyunca kentin biçimlenmesinde etkili olan sur hatları geniş olmakla beraber savunma bakımından etkili sayılmaz. 7. yüzyıl ortaları -9. yüzyıl başları arasındaki dönemde ise kimi yerleşmelerin terk edilmesi veya küçülmesi, Bizans kentlerinin gerileme eğilimine işaret eder. Aynı dönemde salgın hastalıklara ve savaşlara bağlı nüfus kayıpları da gerçekleşmiştir. Ayrıca savaşlar nedeniyle kentlerde hızla savunma surlarının yapımının gerçekleştiği görülmektedir. Devam eden kentsel hareketlilik sürecinde ise kentleri yerleşim ağının odak noktaları olarak yeniden kuran ve onları köylerden ayıran yeni tahkimat yapılarıyla sağlandığı söylenebilir. Yeni yapılan tahkimatlarla kentlerin sınırları küçültülmüştür, ancak inşa edilen bir takım yapılar aracılığıyla sur dışındaki yaşamın sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu durumda Ostrogorsky teorisini destekler biçimde, istilaların kent yaşamını kökten değiştiren bir yıkımı beraberinde getirmediği söylenebilir.

9. yüzyıl sonları -11. yüzyıl başları kentlerin küçülerek süreklilik evresi olarak tanımlanabilir. Bu dönemin başlarında çoğu kentin ihmal edildiği ve büyük ölçüde terk edildiği görülürken, dönemin sonlarına doğru Selçuklulara karşı yeniden inşa faaliyetleri başlamasının ardından yeniden canlanma görülür. Türklerin bölgeye gelmesi sonucu kentler bir kez daha surların ardına sığınmış, böylece Bizans yerleşim faaliyetlerinin odak noktası müstahkem alanlar haline gelmiştir. Bu durum görece refah ve dış akınlar gibi etmenler sonucu, kentlerin farklı refleksler göstererek biçim değiştirebildiğini ifade etmektedir.

Yeni Ortaçağ kenti, mimarisiyle tahkimatı vurgulayan kastron, devletin istilaya bir tepkisi olarak ortaya çıkmıştır. Aslında, yeni kent tipinin savunma rolü, bu yeni kentsel modeli şekillendiren temel faktör olarak görülebilir. Bizans kentleri, tekil tarihleri boyunca özellikle istilalar karşısında yok olmamak için tahkimat inşası ile direnç göstermeye çalışmış, dolayısıyla söz konusu etkenlere ve sorunlara karşı cevap verme yeteneği geliştirerek çeşitli şekillerde varlığını sürdürmüştür.

Notlar

1. Çalışma, 2019 yılında Prof. Dr. H. Burcu Özgüven danışmanlığında Arif Mısırlı tarafından tamamlanan "Bizans Dönemi Kent Morfolojisinin İncelenmesine Yönelik Bir Yöntem Önerisi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

2. Side Attalos Suru'nun yapım tarihi için, (Mansel, 1978, 67) 4. yüzyılı, (Peschlow, 2010, 80) 5.-6. yüzyılı, (Foss, 1996, 43-44) (Niewöhner, 2010, 258) Arap saldırıları ile ilişkilendirilerek 7.-8. yüzyılı, (Gliwitzky, 2005, 376-378) ise 11.-12. yüzyılı önermiştir. Ancak Dionysos Tapınağı'nda yapılan araştırmalara göre, en geç 6. yüzyılın ortasında tapınağa ait mimari parçaların çoğunun alandan taşındığı ve yapının içi ve dışı ile birlikte işlik olarak 7. yüzyılın ortasına kadar kullanılmaya devam etmiş

olduğu, bu durumda surun bu tarihlerde burada yer aldığı ve işliklerin de hemen surun arkasına konuşlandırıldığı (Alanyalı, 2014, 94-95); dolayısıyla 622/623 yıllarında gerçekleştiği düşünülen Sasani (Tek, 2015, 129) ya da 656 yılında gerçekleşen gelişen Arap akınlarıyla ilişkili olabileceği belirtilmiştir (Alanyalı, 2017, 98).

3. 622 yılında Ankyra Sasaniler tarafından işgal edilmiş, aşağı kent yıkılmıştır. Sasani tehlikesinin ardından Arap tehlikesi başlamış; 654 yılında Ankyra Araplar tarafından işgal edilmiştir. Bu durum surların henüz inşa edilmediğini veya tamamlanmadığını gösterir niteliktedir. Daha sonra, Anadolu'ya düzenli olarak baskın düzenlenmiş olmasına rağmen, şehir neredeyse iki asır saldırıya direnmiştir. Bu da kentin iyi bir şekilde güçlendirilmiş olabileceğinin göstergesi olmuştur. Eğer kale 654'ten sonra inşa edilmişse, 656-61 döneminin uygun olacağı belirtilmiştir (Foss, 1977b, 74-75).

4. 776 ve 797 yıllarında Araplar tekrar Ankyra'ya saldırmış ancak alamamışlardır. 805 yılında İmparator Nikephoros (802-811) surları güçlendirmiştir (Foss, 1977b, 75). 833-842 yılları arasında Arap kuvvetleri iki koldan Ankyra'ya hücum etmiş ve kente girmiştir. Bu felaketin ardından 859 yılında III. Mikhail (842-867) Dönemi'nde iç kale onarım görmüştür (Foss, 1977b, 78-79). İç kalede bulunan beş yazıt III. Mikhail ile ilişkilidir. Bu durum Mikhail'in 838 yılı Arap fethi sonrası Ankyra'daki ve Nikaisia'daki yeniden inşa kampanyasının sonucunu gösterir niteliktedir (Peschow, 2017, 359-360). Ayrıca Şarkkale olarak bilinen güneydoğu burç ile birlikte dış surların yapımı yazıtlarla 859 yılına yani İmparator III. Mikhail Dönemi'ne tarihlendirilmektedir (Foss, 1977b, 79).

5. Stoadaki kazılarda son seviyelerde ele geçen seramiklere ve iki isimsiz follise (sırasıyla 1030-1035 ve 1042-1050 yılları) dayanarak kıstak üzerinde yer alan kalenin 1050 yılından sonra inşa edildiği belirtilmektedir (Berti, 2011, 181-182).

6. Pergamon'da olası piskoposluk sarayı ile Ephesos ve Miletos'daki piskoposluk sarayları kırmızı ile; kentleri 7.-8. yüzyıllarda daraltan surların çevrelediği alan gri ile gösterilmiştir. Piskoposluk saraylarının kentlerdeki konumları dikkate alındığında olası kent merkezi olarak tanımlanabileceği; bu noktada söz konusu yüzyıllarda kenti küçülten surlar olası kent merkezlerini koruma altına almış olabileceği belirtilebilir (Mısırlı, 2019, 255-259).

Kaynaklar

Alanyalı, H. S. (2014). Side 2013 Yılı Kazı ve Araştırmaları. ANMED, 12, 94-108.

Alanyalı, H. S. (2017). 2015 Yılı Side Kazı ve Araştırmaları. 38. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1, 97-116. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Arthur, P. (2006). Bizans ve Türk Dönemi'nde Hierapolis (Pamukkale). N. Fırat (Çev.) İstanbul: Ege.

Baldoni, D., Franco, C., Manara, M., Paolo, B., & Berti, F. (2004). Carian Iasos. İstanbul: Homer.

Berti, F. (2011). Iasos, 2009 Campaign. 32. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1, 176-187. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

- Bingöl, O. (2007). *Menderes Magnesiası - Magnesia Ad Maeandrum*. İstanbul: Homer.
- Bouras, C. (2002). *Aspects of the Byzantine City, Eighth-Fifteenth Centuries*. A. E. Laiou, ed., *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 497-537.
- Brandes, W. (1999). *Byzantine Cities in the Seventh and Eight Centuries-Different Sources, Different Histories?* G. P. Brogiolo, & B. W. Perkins, ed., *The Idea and Ideal of the Town Between Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Leiden: Brill, 25-57.
- De Staebler, P. D. (2008). *The City Wall and the Making of a Late-Antique Provincial Capital*. C. Ratte, & R. R. Smith, ed., *Aphrodisias Papers 4: New Research on the City and Its Monuments*. Portsmouth: *Journal of Roman Archaeology*, 284-318.
- des Courtils, J. (2003). *Ksanthos ve Letoon Rehberi*. İstanbul: Ege
- Fildhuth, J. (2017). *Priene*. P. Niewöhner, ed., *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*. New York: Oxford University, 249-254.
- Foss, C. (1976). *Byzantine and Turkish Sardis*. Cambridge: Harvard University.
- Foss, C. (1977a). *Archaeology and the Twenty Cities of Byzantine Asia*. *American Journal of Archaeology*, 81 (4), 469-486.
- Foss, C. (1977b). *Late Antique and Byzantine Ankara*. *Dumbarton Oaks Papers*, 31, 29-87.
- Foss, C. (1994). *The Lycian Coast in the Byzantine Age*. *Dumbarton Oaks Papers*, 48, 1-52.
- Foss, C. (1996). *The Cities of Pamphylia in the Byzantine Age*. C. Foss, ed., *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*. Aldershot: Variorum, Bölüm IV, 1-62.
- Foss, C. (2004). *İzник'in Bizans Surları 260-1330*. I. Akbaygil, O. Aslanapa, & H. İnalçık, ed., *Tarih Boyunca İzник*. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 249-262.
- Foss, C., & Scott, J. A. (2002). *Sardis*. A. E. Laiou, ed., *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 615-622.
- Foss, C., & Winfield, D. (1986). *Byzantine Fortification: An Introduction*. Pretoria: University of South Africa
- Gliwitzky, C. (2005). *Die Kirche im sogenannten Bischofspalast zu Side*. *Istanbul Mitteilungen*, 55, 337-408.
- Haldon, J. (2007). *Bizans Tarih Atlası*. A. Özdamar (Çev.). İstanbul: Kitap.

- Işık, F. (1995). Patara 1992. XV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2, 279-302. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Işık, F. (2011). “Caput Gentis Lyciae” Patara, Lykia Soyunun Başkenti. İstanbul: Scala.
- Každan, A. P. (1954). Vizantijskie goroda v VII-XI vv. Sovetskaja Archeologija, 21, 164-188.
- Kirsten, E. (1958). Die Byzantinische Stadt. Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten Kongress. München.
- Ladstätter, S. (2012). Ephesos Yamaç Ev 2. İstanbul: Ege.
- Lightfoot, C. (1994). Orta Anadolu’da Bulunan Bir Geç Roma ve Bizans Kenti Amorium / A Brief Guide to A Late Roman and Byzantine City in Central Anatolia. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Lightfoot, C., & Lightfoot, M. (2007). Amorium Anadolu’da Bir Bizans Kenti. İstanbul: Homer.
- Mango, C. (2016). Bizans Yeni Roma İmparatorluğu (3. Baskı). G. Ç. Güven (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi.
- Mansel, A. M. (1978). Side: 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Mısırlı, A. (2019), Bizans Dönemi Kent Morfolojisinin İncelenmesine Yönelik Bir Yöntem Önerisi, (Yayımlanmamış doktora tezi). Trakya Üniversitesi/Fen Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Niewöhner, P. (2010). Byzantinische Stadtmauern in Anatolien. Vom Statussymbol zum Bollwerk gegen die Araber. J. Lorentzen, F. Pirson, P. I. Schneider, & U. Wulf-Rheidt, ed., Aktuelle Forschungen zur Konstruktion, Funktion und Semantik antiker Stadtbefestigungen (Byzas 10). İstanbul: Ege, 239– 260.
- Niewöhner, P. (2016). The End of the Byzantine City in Anatolia. The Case of Miletus. E. Gruber, M. Popović, M. Scheutz, & H. Weigl, ed., Städte im lateinischen Westen und im griechischen Osten zwischen Spätantike und Früher Neuzeit. Wien: Böhlau Verlag, 63-77.
- Niewöhner, P. (2017). Miletus. P. Niewöhner, ed., The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks. New York: Oxford University, 255-263.
- Ostrogorsky, G. (1959). Byzantine Cities in the Early Middle Ages. Dumbarton Oaks Papers, 13, 45-66.
- Ostrogorsky, G. (1971). Observations on the Aristocracy in Byzantium. Dumbarton Oaks Papers, 25, 1-32.

Otten, T. (2010). Das Byzantinische Pergamon – ein Überblick zu Forschungsstand und Quellenlage. F. Daim, & J. Drauschke, ed., *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter*. Cilt 2. Mainz: Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 809-830.

Otten, T. (2014). Bizans Dönemi'nde Pergamon. F. Pirson, & A. Scholl, ed., *Pergamon: Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent*. İstanbul: Yapı Kredi, 164-183.

Otten, T. (2017). Pergamon. P. Niewöhner, ed., *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*. New York: Oxford University, 226-230.

Öğün, B., & Işık, C. (2001). *Kaunos Kbid: 35 Yıllın Araştırma Sonuçları (1966-2001)*. Antalya: Orkun & Ozan Medya Hizmetleri.

Peschlow, U. (2010). Mauerbau in krisenloser Zeit? Zu spätantiken Stadtbefestigungen im südlichen Kleinasien: der Fall Side. D. Kreikenbom, K.-U. Mahler, P. Schollmeyer, & T. M. Weber, ed., *Krise und Kult. Vorderer Orient und Nordafrika von Aurelian bis Justinian (Millennium Studies 28)*. Berlin: De Gruyter, 61-108.

Peschlow, U. (2017). Ancyra. P. Niewöhner, ed., *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity Until the Coming of the Turks*. New York: Oxford University, 349-360.

Piesker, K. (2017). Side. P. Niewöhner, ed., *The archaeology of Byzantine Anatolia: From the end of late antiquity until the coming of the Turks*. New York: Oxford University, 294-301.

Poblome, J., Talloen, P., & Kaptijn, E. (2017). Sagalassos. P. Niewöhner, ed., *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity Until the Coming of the Turks*. New York: Oxford University, 302-311.

Rheidt, K. (2002). The Urban Economy of Pergamon. A. E. Laiou, ed., *The Economic History of Byzantium: From the Seventh Through the Fifteenth Century*. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 623-629).

Rumscheid, F. (2000). *Priene: Küçük Asya'nın Pompeisi Rehberi*. İstanbul: Ege.

Saradi-Mendelovici, H. (1988). The Demise of the Ancient City and the Emergence of the Mediaeval City in the Eastern Roman Empire. *Echos du monde classique: Classical Views*, 32(3), 365-401.

Stroth, F. (2017). Aezani. P. Niewöhner, ed., *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*. New York: Oxford University, 327-332.

Şimşek, C. (2007). *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*. İstanbul: Ege.

Şimşek, C. (2017). Urban Planning of Laodikeia on the Lykos in the Light of New Evidence. C. Şimşek, & F. D'Andria, ed., *Landscape and History in the Lykos Valley: Laodikeia and Hierapolis in Phrygia*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 1-46.

Tek, A. T. (2015). Side Sikke Buluntuları Işığında MS 622/3’de Pamphylia’ya “Olası” Bir Sasani Saldırısı. *CollAn*, 14, 123-136.

Van Zanten, D., Thomas, R., & Hanfmann, G. (1975). The City Walls. G. Hanfmann, & J. Waldbaum, ed., *A Survey of Sardis and the Major Monuments Outside the City Walls*. Cambridge: Harvard University, 35-52.

Waelkens, M. (2009). Report on the 2006 and 2007 Excavation and Restoration Activities at Tepe Düzen and at Sagalssos. 30. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3, 427-456. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Waelkens, M. (2011). *Sagalassos Ziyaretçi Kılavuzu*. Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı.

Whittow, M. (2003). Decline and Fall? Studying Long-Term Change in the East. L. Lavan, & W. Bowden, ed., *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*. Leiden: Brill, 404-423.